

Середньодніпровська кераміка з розкопок на о. Байда

Систематичні археологічні роботи на о. Байда ведуться з 1991 р. За цей час з'ясовано стратиграфію пам'яток на острові, відкрито багато окремих об'єктів різних епох від енеоліту до XVIII ст. Серед них значне місце займають матеріали доби середньої бронзи. Переважна більшість цих матеріалів відноситься до катакомбного часу. Є окремі матеріали ямної спільноти. Особливу групу становлять фрагменти кераміки, які можна впевнено віднести до середньодніпровської культури.

В 2012 р. на о.Байда досліджувалась ділянка на південь від напівземлянки шляхти, яка була вивчена в 2007 р. В культурному шарі доби ранньої бронзи було виявлено декілька фрагментів кераміки, які можна віднести з тою чи іншою мірою впевненості до середньодніпровської культури. Наведемо їх опис.

1. Фрагмент вінець горщика (?) середньої висоти, трохи відігнуті назовні. Край вінець заovalений, перегін до плічок – плавний; з зовнішнього боку під краєм вінець розміщено орнамент у вигляді горизонтальної смуги, виконаної відбитками трубчастої кісточки ($D=0,8$ см). Загалом зафіксовано три цілих відбитки і один частковий. Тісто складається з добре відмученої глини, значної домішки дрібного піску, а подекуди вкраплення подрібненого кварцу. Випал окислювальний, нерівний, жовтуватий з більш темними плямами. Фрагмент добре вигладжений. Товщина – 0,7 см (рис. 1: 1).

2. Фрагмент плічка горщика (?). Плічко похиле, добре вигладжене ззовні і з внутрішнього боку. Біля основи горла в верхній частині фрагменту простежуються залишки орнаменту у вигляді горизонтальної смуги відбитків кістяної (?) трубочки. Діаметр відбитка – 0,7 см. Тісто містить добре відмучену глину, великий процент дрібного піску, невеликі вкраплення подрібненого кварцу. Випал – окислювальний, колір фрагменту – сірувато-рожевий. Товщина – 1 см (рис. 1: 2).

3. Фрагмент плічка горщика (?). Плічко похиле, добре вигладжене зовнішня і внутрішня поверхні. Біля перегину до горла нанесений орнамент у вигляді горизонтальної смуги, виконаної відбитками трубочки овальної форми. Випал окислювальний, колір сірувато-рожевий. В тісті добре відмучена глина, великий відсоток дрібного піску та вкраплення подрібненого кварцу. Товщина фрагменту – 0,9 см (рис. 1: 3).

4. Фрагмент великої посудини (горщик). Фрагмент включає перегін від плічка до вінця, а також верхню частину плічка. Зовнішня поверхня заглажена, внутрішня – вигладжена зубчастим штампом. На зовнішній поверхні біля перегину до горла нанесений складний орнамент. Опис орнаменту зверху до низу: горизонтальна лінія, нанесена зубчас-

тим штампом під перегином до горла, під нею смуга похилих відбитків зубчастого штапу (ширина смуги 1,5 см), під цією смугою розташовані елементи орнаменту у вигляді вертикальної ялинки, виконаної відступаючою лопаточкою із ребром посередині ялинки (довжина ялинки ~ 5 см, ширина – 1,1 см). Між ялинками по горизонталі відстань ~3,5 см. Цей проміжок заповнений смугою вертикальних відбитків зубчастого штапу. В тісті присутній дрібний пісок, вкраплення кварцу (до 3,5 мм у перетині) та, можливо, шамот. Випал нерівномірний, коричневого кольору з більш світлими плямами. Товщина фрагмента 0,75 см – плічка, 1,1 см – у перегині (рис. 1: 5).

5. Фрагмент вінець посудини (горщик-?) вінця прямий, зріз рівний, слабо закруглений. Внутрішня та зовнішня поверхні добре вигладжені. В тісті дрібний пісок і подрібнений кварц, можливо, шамот. На зовнішній поверхні нанесений орнамент у вигляді горизонтальної неохайної ялинки в два ряди. Товщина фрагменту – 0,8 см (рис. 1: 7).

6. Фрагмент плічка великої посудини, поверхня заглажена гребінчастим штампом, особливо яскраво це простежується на внутрішньому боці. Зовнішня поверхня додатково вигладжена. На зовнішній поверхні нанесено орнамент у вигляді вертикальних ялинок, відстань між якими – 4,2 см. Довжина ялинок, що збереглася, – 4,5 см, ширина – 1,4 см. Орнамент нанесений відступаючою лопаточкою. У тісті, крім піску, присутня жорсткість, в перетині до 4-х мм (рис. 2: 1).

7. Фрагмент плічка, схожий із фрагментами № 4 та № 6 за складом тіста та випалом. Відміна від фрагменту №4 полягає лише в тому, що відстань між вертикальними ялинками не заповнена смугою вертикального штапу (рис. 2: 3).

8. Фрагмент вінець посудини (горщик-?) разом із горлом до перегину шийки. Горло вертикальне, зріз вінця плоский, дещо завалений. Поверхня ретельно заглажена. Слідів розчосів штапу немає. На зовнішній поверхні нанесено горизонтальний ялинковий штапований орнамент у чотири смуги (2-і смуги ялинки). У тісті дрібний пісок, крупна жорсткість (3,5 мм у перетині), невелика кількість шамоту. Товщина вінця – 0,9 см. Плічка – 1,2 см. Випал окислювальний, коричневого кольору (рис. 1: 4).

9. Фрагмент вінець посудини. Комірцеві вінця. Верхня частина має похилу під кутом насічку. На самих вінцях вертикальні відбитки палички з нерівним краєм на зовнішньому боці. В тісті дрібний пісок і шамот. Випал відновлювальний. Черепок на зламі чорний. Товщина фрагменту – 1см (рис. 2: 2).

10. Фрагмент плічка посудини. Поверхня добре заглажена з обох боків. На внутрішній поверхні залишки відбитків гребінчастого штапу. На зовнішній поверхні нанесений орнамент у вигляді вертикальної ялинки. Орнамент виконаний відступаючою лопаткою. В тісті пісок, шамот, жор-

ства. Випал нерівномірний (ззовні – світло-коричневий, жовтуватий, внутрішня поверхня – чорна). Товщина 0,7 см (рис. 1: 6).

11. Фрагмент плічка з переходом на горло, яке відламане. Поверхня добре вигладжена з обох боків. На зовнішньому боці залишки орнаменту у вигляді горизонтальної ялинки, виконаної відбитками шнура, намотаного на мотузку. Тісто містить жорстку, дрібний пісок. Випал окислювальний, фрагмент має світло-сірий колір. Товщина 1,1 см (рис. 1: 8).

До середньодніпровської культури можна віднести і низку інших зразків кераміки, знайдених у попередні роки (Пустовалов, 1998). Так у 1991 р. неподалік від кузні XVI ст. було виявлено горщик з характерним середньодніпровським орнаментом, виконаним торцем плоского орнаменту. Виявлена верхня частина горщика: горло пряме, невисоке; висота шийки ~ 4 см, висота плічка 5,5 см. Вінця косо зрізані до внутрішньої сторони, діаметр вінець ~ 17 см, найбільший діаметр тулуба – 21,5 см. Орнамент складається з горизонтальних рядів насічок. В рядах насічки чергуються за нахилом: похилі, вертикальні і ділянки похилих в різні боки. Випал нерівномірний – темно-коричневого кольору (рис. 3: 1).

Наступний фрагмент горщика також орнаментом у вигляді горизонтальних відбитків торця орнаменту (рис. 3: 2).

Подібні фрагменти траплялися і пізніше. Так було знайдено фрагмент вінець і горла посудини. Вінця трохи загнуті в середину. Під вінцями по горлу іде орнамент у вигляді 2-х горизонтальних смуг ялинки, зроблених торцем орнаменту (рис. 3: 4). Подібна орнаментика виявлена на фрагменті посудини (можливо, чаші) у вигляді похилих розріджених смуг, виконаних паралельними відбитками торцевої частини орнаменту (рис. 3: 5).

Цікавою є й орнаментування двох наступних фрагментів, де також присутні відбитки торцевої частини орнаменту у вигляді смуг ялинки (рис. 3: 6, 7). На першому з них простежуються три рівні горизонтальні смуги, нанесені відступаючою лопаточкою, а на другому – зображений більш складний орнамент у вигляді вертикальної ялинки, виконаної торцем орнаменту, до якої зліва підходять під кутом 70° смуги похилих відбитків штапу, розмежовані паралельними їм лініями, що прокреслені орнаментом.

Рідкісною виявилася знахідка фрагменту вінець курільниці (рис. 3: 3), де простежується орнамент на внутрішній поверхні посудини у вигляді вертикальної смуги з горизонтальних 5-ти прокреслених орнаментом ліній із перпендикулярними до них смуг, які також складаються з таких само прокреслених орнаментом ліній. На одному з фрагментів орнамент представлений прокресленим паркетним орнаментом (рис. 3: 9). Наступним є фрагмент горла і вінець посудини. Вертикальні, трохи відігнуті на зовні вінця, плоско зрізані. В основі шийки – орнамент у вигляді вертикальних, не дуже охайних прокреслених ліній (рис. 3: 10). Також є цікавим фрагмент (рис. 3: 12) з орнаментування у вигляді ялинки, зробленої торцевою частиною орнаменту із прокресленою паралельно їй лінією.

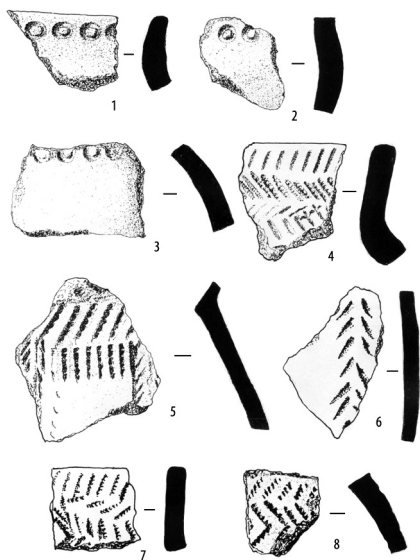

Рис. 1. Матеріали експедиції на о. Байда, 2012 р.

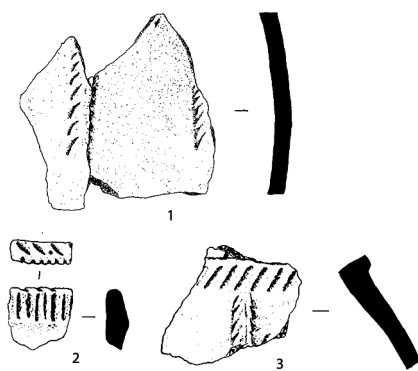

Рис. 2. Матеріали експедиції на о. Байда, 2012 р.

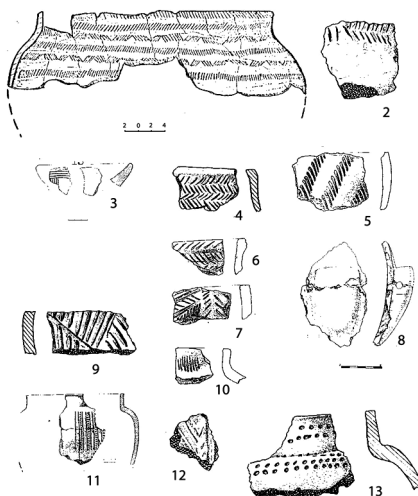

Рис. 3. Матеріали експедицій на о. Байда, 1991–1998 рр.

Крім безпосередньо середньодніпровських елементів, в керамічному комплексі о. Байди можна виділити окремі фрагменти посуду доби бронзи, які не ідентифікуються як катакомбні. Тому можна припустити, що вони належать не безпосередньо до середньодніпровської культури, а до загалом шнурових культур північно-західної України. Так до цієї групи кераміки можна віднести горщик (рис. 3: 11) з прямим, добре виділеним горлом (невисоке – 4,5 см), край вінець має невеличкий бортик на зовнішньому боці, круті плічки. Найбільший діаметр посудини – 43,2 см. Тісто важке, із значною домішкою піску. Випал якісний окислювальний, світло-жовтого кольору. По плічку і верхній частині тулубу нанесений орнамент

у вигляді вертикальних «рушників», виконаних відбитками шнура, між якими через смугу нанесені відбитки напівкруглого інструменту. Подібні орнаменти відомі для шнурових культур Волині (Свешніков 1974; с. 41, рис. 8; с. 92, рис. 28; с. 177, рис. 53). Можливо, до цього горщика належить фрагмент посудини з наліпною ручкою з горизонтальним отвором в ній розмірами (приблизно) заввишки 8,6 см, а завширшки – 5,5 см. Діаметр отвору 0,8 см (рис. 3: 8). Останній фрагмент верхньої частини посудини має пряме горло з дуже невеликим бортиком під вінцями, круті підкреслені плічки, в тісті пісок, випал не дуже якісний, світло-коричневого кольору. По горлу і плічкам нанесено орнамент у вигляді шести горизонтальних смуг, виконаних відбитками круглої палички-орнаментира (рис. 3: 13).

Протягом довгого часу пам'ятки середньодніпровської культури та катакомбної спільності розглядалися як дуже близькі. Середньодніпровські пам'ятки були навіть включені Т.Б. Поповою як окремих варіант в катакомбну культуру (Попова, 1955). Лише завдяки дослідженням та зусиллям І.І. Артеменка (Артёменко, 1967) та М.М. Бондаря (Бондарь, 1974) середньодніпровська культура набула статусу окремої самостійної культури. Довгий час пам'ятки епохи бронзи на території Канівського природного заповідника розглядалися як виключно середньодніпровські. Лише в 1989 р. М.М. Ієвлев та І.Л. Сердюкова виділяють в канівській групі середньодніпровської культури матеріали катакомбної спільності (Ієвлев, Сердюкова, 1989, с. 36-37). Вони дають їй інтерпретацію цьому явищу. На думку цих фахівців, через аридизацію клімату в Північному Причорномор'ї в кінці III – перший чверті II тис. до н.е. катакомбне населення використовувало Середнє Подніпров'я в якості літніх пасовищ. Цим і пояснюється наявність катакомбних матеріалів на теренах канівських городищ. Зворотній вплив детально не простежувався. Лише під час розкопок у 1991 р. на о. Байда (Мала Хортиця) було виявлено кераміку з середньодніпровським орнаментом (Іллінський, Пустовалов, 1992, с.145). Її наявність на півдні України можна було передбачати, тому що середньодніпровські, взагалі шнурові, впливи фіксуються фахівцями вже серед матеріалів ямної спільноти (Іванова, 2001). Наведені вище матеріали розкопок з острова мала Хортиця (Байда) дають змогу стверджувати присутність середньодніпровських племен в Нижньому Подіпрров'ї. Переважна більшість середньодніпровської кераміки на о. Байда є не наслідуюванням, а прямими імпостами.

Все це свідчить про перебування як населення катакомбної спільноти у Середньому Подніпрров'ї, так і населення середньодніпровської культури у Нижньому Подніпрров'ї. Цей факт, імовірно, був результатом сезонних перекочувань. На основі знахідок на о. Байда можна припустити, що представники середньодніпровської культури взимку спускалися в Нижнє Подніпрров'я на зимівники зі своїми стадами, а влітку поверталися в Се-

редне Подніпров'я. Туди ж приходили влітку носії катакомбних культур з півдня України (Ієвлев, Сердюкова, 1989, с. 36–37). Це дає змогу зробити припущення про наявність відгінного скотарства у населення середньодніпровської культури. Також, можливо, що ці дві спільноти знаходились у тісних (шлюбних) стосунках, оскільки як середньодніпровський матеріал зустрічається в катакомбних поселеннях, так і катакомбний – на середньодніпровських. Рішення цього питання потребує подальших досліджень.

Література

1. **Артеменко І.І.** Племена Верхнього і Середнього Поднепрров'я в епоху бронзи // МІА. – М., 1967. – № 148. – 139 с.
2. **Бондарь Н.Н.** Поселения Среднего Поднепрров'я эпохи ранней бронзы. – К.: Вища школа, 1974. – 176 с.
3. **Іванова С.В.** Соціальна структура населення ямної культури Северо-Западного Причерномор'я. – Одеса: Друк, 2001. – 244 с.
4. **Ієвлев М.М., Сердюкова І.Л.** К вопросу о причинах проникновения катакомбных племён в лесостепное Поднепрров'е//Проблеми археології Сумщини: тез. докл. конф. – Суми: Путивльська типографія, 1989. – С. 36–37.
5. **Іллінський В.Є., Пустовалов С.Ж.** Фортеці на острові Мала Хортиця (Байда): попереднє повідомлення // Праці центру пам'ятокознавства. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 142–156.
6. **Пустовалов С.Ж.** Многослойное городище на о. Малая Хортиця (Байда) // Наукові праці Історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1998. – Т. 13. – С. 162–188.
7. **Свешніков І.К.** Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кін. III – на поч. II тисячоліття до нашої ери. – К.: Наукова думка, 1974. – 206 с.

Олександр Ткаченко (Полтава),

завідувач НД відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею

Віталій Яремченко (Полтава),

старший науковий співробітник НД відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею

Глиняний посуд XVII–XVIII століть з міщанського житла м. Полтави

Восени 2007 р. співробітники Полтавського краєзнавчого музею проводили нагляд за будівельними роботами, що почалися по вул. Конституції, 13 у м. Полтава на місці зруйнованого будинку XIX ст. У ході будівельних робіт у північно-східній частині котловану були виявлені залишки жилого будинку XVIII ст.

Особливості просторового середовища даної місцевості обумовлені її місцезнаходженням поряд з Полтавською фортецею. На картах і схемах Полтави XVIII ст. дана територія позначена у складі забудови верхнього передмістя, розділеного на окремі квартали. Картографічні джерела до-